

Блинова О.Є. Роль соціальних стереотипів у реалізації особистісної свободи / О.Є. Блинова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т. VIII, вип. 6. – К., 2006. – С.22-26.

Блинова О.Є.

РОЛЬ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ У РЕАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТІСНОЇ СВОБОДИ

Загальновідомо, що розвиток людини як особистості відбувається в процесі соціалізації, засвоєння соціальних норм, через ідентифікацію з соціальною групою. Прийшовши у світ, людина акомодує у свідомості об'єктивні фактори оточуючого середовища, що формують її суб'єктивність. Накладаючись на генетично зумовлені властивості та особливості біопсихічної структури, вони є одним з визначальних елементів, які обумовлюють спроможність індивіда сприймати – оцінювати – трансформувати – створювати світ суб'єктивно значимих категорій, формують здатність до аналітичної оцінки та критичного ставлення до дійсності.

Зрозуміло, що людина, формування якої проходить у певному соціокультурному оточенні, значною мірою підпорядкована системі цінностей, прийнятій у ньому, яка через механізми стереотипізації впливає на створення індивідуальної схеми ціннісних орієнтацій, що буде особистісно значимою і визначатиме рушійні категорії вчинків особистості. Цей вплив можливий як на свідомому рівні (національно-культурна традиція, приклад окремих індивідуальностей, дотримання естетичних смаків оточення), так і на підсвідомому – через архетипи і генетичну пам'ять [4].

Мета дослідження – визначити вплив соціальних стереотипів особистості на розвиток та прояви особистісної свободи.

У стереотипізованій поведінці людина співвідносить себе з морально-соціальними нормами, забезпечуючи у такий спосіб своє гармонійне існування як представника соціуму в часі, здійснюючи у процесі соціалізації певну програму неспадкової передачі досвіду.

Система стереотипів поведінки має складну соціопсихічну структуру. Одна частина її елементів виявляє себе переважно у буденних ситуаціях (звичка, звичай), а друга – у випадках означення важливих життєвих подій (обряд, свято). Стереотипи поведінки утворюють систему звичаєвості, структурні елементи якої виступають засобами реалізації дії традиції і співвідносяться з родовим як його видові поняття [4].

Стереотипи безпосередньо впливають на систему нормативної регуляції, яка має свої категорії не тільки на індивідуальному рівні, а й на рівні соціальних груп. Засвоєння людиною тих чи інших групових нормативів, стереотипів поведінки та мислення засвідчує її належність до групи, контролюється і регулюється мікросередовищем. І в цьому випадку суспільні норми виконують важливу соціальну функцію, обумовлюючи поведінку людини як нормативну, передбачаючи особливості міжособистісної взаємодії членів групи, прогнозуючи їхні конативні прояви.

Складаючи частину внутрішнього світу людини, соціальні норми впливають на поведінку через систему внутрішніх факторів регуляції – самосвідомість і самооцінку, мотиваційну систему, розуміння і установки. Ці складні процеси розгортаються в соціальній і в груповій поведінці та в особистісній сфері людини – в її свідомості, діяльності, формі і структурі психічних процесів, у властивостях, рисах і структурі особистості [5].

У сфері духовної культури стереотип структурує моральні, етичні, естетичні цінності, які є досить сталими. Вони виконують функцію базисної основи, яка слугуватиме схемою для створення власної системи світосприймання з корекцією на особливості біопсихічної структури індивіда.

Відома роль стереотипів у формуванні різних форм суспільної свідомості – релігійної, філософської, етичної, естетичної тощо. Механізми стереотипізації можна простежити в народних традиціях, віруваннях, релігійних ритуалах, міфічних культурах тощо. З розширенням соціального

функціонування, стереотипи знаходили відображення в соціальних нормах і законах, моральних правилах та етичних приписах.

Але, разом з тим, питання взаємодії соціальних та індивідуальних структурних змінних далеко не однозначні. Адже, поряд з адаптацією особистості, соціальні імперативи обумовлюють рівень її внутрішньої свободи й можливості індивідуації. Аналізу психологічного змісту особистісної свободи присвячені дослідження Балла Г.О., в яких в якості одного з компонентів особистісної свободи виділяється «реалістичне і неупереджене сприймання світу, відкритість новому досвіду і спрямування на пошук істини, спроможність враховувати різні точки зору, поширювати, завдяки цьому, своє бачення проблем» [1]. В запропонованій М.Й. Боришевським моделі зрілої особистості йдеться про необхідність «критичного і самокритичного мислення, наявності власних об'єктивних оцінок, поглядів на різноманітні життєві явища, дії, саму людину, сенс її життя» [2], а також про характерологічні якості, що сприяють самореалізації, самоактуалізації особистості.

В процесі онто- і філогенезу окремі соціальні норми з часом втрачають свою активізуючу функцію і набувають рис пасивного реципування, перетворюючись в упередження. Динаміка їх розвитку простежує зміну не тільки понятійного апарату, а й процесу перетворення з формотворчої субстанції в деградууючу. Отже, не випадково, що сприймання й оцінка соціальних норм та стереотипів – це важлива форма пізнавальної та вчинкової діяльності людини, яка реалізується в процесі становлення особистості та впливає на закономірності створення нею індивідуальних форм реагування на зовнішні впливи.

Таким чином, можна відзначити конструктивну та деструктивну роль соціальних стереотипів у розвитку особистості людини.

Говорячи про конструктивний вияв соціального стереотипу варто зазначити наступні аргументи: по-перше – соціальний стереотип є носієм суспільної традиції, в якому закладається, закріплюється та передається

досвід як окремої людини, так і досвід цілих генерацій; соціальний стереотип забезпечує повною мірою відтворення всього цінного, що було набуто у процесі становлення конкретного суспільства.

По-друге – в кожному соціальному суб'єктові закладена потреба у розвитку, ця потреба реалізується лише через свідому діяльність індивіда, соціальні стереотипи, в цьому процесі, впливають на ціннісні орієнтири та програми розвитку особистості. В цих програмах вже відбувся певний відбір тих варіантів, які дають позитивні результати, тому наявність у соціального суб'єкта низки стереотипів зменшує небезпеку отримання негативних наслідків у процесі реалізації потреби розвитку.

Таким чином, соціальні стереотипи відіграють важливу роль у процесі пізнання та розвитку, підтримки цілісності соціальної системи, створюють умови для соціальної ідентифікації та саморегуляції особистості, їх існування має об'єктивну природу.

І все ж не варто приписувати соціальним стереотипам виключно конструктивну роль, наслідки деструктивного вияву соціальних стереотипів є досить помітними. Деструктивний вияв соціального стереотипу полягає в тому, що: По-перше – соціальні стереотипи в суспільстві функціонують як стандартизовані уявлення щодо моделей поведінки і рис характеру. Така категоричність може зашкодити розвитку нових явищ, які з'являються в суспільстві, що трансформується (поява нових можливостей для самореалізації, необхідність власної активності задля досягнення будь-якої мети тощо).

По-друге, соціальні стереотипи спрямовані перш за все на досягнення необхідних умов існування для більшості та нерідко потребують достатньо багато зусиль та часу для досягнення передбачених за їхньої реалізації надбань. При цьому, представник певної групи буває змушений підпорядкувати власні інтереси колективному, не зважаючи на особистісні якості та переконання.

По-третє – відтворення соціальних стереотипів у незмінному вигляді може здійснюватися на протязі тривалого часу у різних індивідів та спільнот. При чому, чим стійкішими є соціальні стереотипи цілей та установок соціального суб'єкта, тим менше у нього можливостей для розвитку та саморозвитку.

Зазначені проблеми привертали пильну увагу вчених, тому що саме вони в тій чи іншій мірі визначають рівень особистісної свободи індивіда та окреслюють його місце як активного члена соціуму. Починаючи від І.Канта, який ввів в науковий обіг поняття "схематизму", досліджуючи специфічні особливості пізнавальної діяльності людини, механізм засвоєння і трансформування інформації знаходив все більше дослідників, насамперед, серед представників когнітивної психології, структурно-лінгвістичного аналізу, феноменології, екзистенціалізму, герменевтики.

Так, філософи Нового часу вважали однією з найважливіших функцій філософії необхідність прищеплювати людям вільний та неупереджений стиль мислення. Їхньою метою було створити міцні основи людського пізнання, яке було б вільним від сліпих упереджень, застарілих вірувань і нав'язливих догм, однією з передумов якого була здатність до формування критичних оцінок. На цьому зауважував Дж. Локк, кажучи, що невірні і суперечливі положення, які приймаються в якості незаперечних максимум, затемнюють істину для тих, хто на них спирається. До таких, зокрема, належать упередження, нав'язані вихованням, модою чи інтересом.

Одна з базових потреб особистості – потреба бути часткою суспільства та водночас диференціюватися від нього, а звідси її потреба в ідентичності. Без групової ідентифікації неможлива соціалізація особистості. Проте слід розуміти, що для становлення людини дуже важливими є процеси, що протилежні соціалізації, процеси індивідуалізації. Соціалізація, важливою ознакою якої є формування соціально-рольових якостей особистості, є хоч дуже важливим, проте лише етапом розвитку людини. Він має змінитись процесами протилежної спрямованості, суть яких полягає у поверненні до

індивідуальних особливостей людини, але не на індивідному, а на індивідуальнісному рівні. Трагування особистості лише як соціального індивіда не може пояснити всіх феноменів і проявів особистісного, таких як суб'єктна активність, надситуаційна активність, творча ініціатива, вищі прояви таланту і геніальності людини тощо [3].

У сучасному суспільстві процес соціалізації ускладнюється тими моментами, що виникають внаслідок переоцінки традицій, норм і цінностей: якщо раніше особа значною мірою спиралася на досвід попередніх поколінь та на власний досвід, то тепер людина змушена постійно вчитися, засвоювати і творити новий соціальний досвід, покладаючись переважно на себе. Водночас зросла цінність особистісної свободи, що забезпечує людині свободу вибору. Мета взаємозв'язку Я-концепції особистості та соціального життя полягає не стільки у розширенні можливостей „Я”, скільки у досягненні гармонії з навколишнім оточенням, в його підтримці. Йдеться не про подгонку індивідуальних властивостей під соціальний стандарт, а про свідому оцінку людини своїх дій і вчинків, прийняття (або неприйняття) суспільних перетворень, зміну, корекцію тих стереотипів, цінностей і норм, які склалися у людини, у відповідності до вимог, пропонованих суспільством [6].

Якщо особистість або суспільство характеризуються високим рівнем соціально-психологічної стабільності (можна казати, замкненості, закритості), то це може зменшити її життєздатність, вони можуть бути нездатними швидко адаптуватися до змін у соціальному середовищі. Чим більш замкнена, закрита до взаємодії особистість, тим більш вона консервативна, стереотипна, агресивна по відношенню до представників «іншого світу».

У сучасних психологічних дослідженнях особистісна свобода пов'язана зі здатністю людини критично оцінювати, аналізувати, думати, творити, рефлексивно осмислювати ситуацію; виявлена неможливість рефлексії без перетворювання свідомості суб'єкта, без його саморозвитку, без «виходу» за

межі власного досвіду. Рефлексія визволяє людину від імпульсивних і стереотипних вчинків і дозволяє діяти вільно і свідомо при досягненні мети.

1. Балл Г.О. Про психологічний зміст особистісної свободи // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – с.18-26.
2. Боришевський М.Й. Психологічні механізми розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1996. – №3. – с.26-33.
3. Горностай П. Психологічний феномен „Ми” // Соціальна психологія. – 2006. – №2 (16). – С.88-96.
4. Куєвда В.Т. Етнологічні механізми фіксації колективного досвіду // Психологія на перетині тисячоліть: зб. наук. праць учасників П'ятих Костюківських читань: В 3 т. - К.: Гнозис. 1998. - Т.2. - С. 239-247.
5. Лактионов А.Н. О месте социально-психологических стереотипов в структуре индивидуального сознания. // Вестник Харьковского ун-та. Психология личности и познавательных процессов. №366. 1992. – С.7-10.
6. Орбан-Лембрик Л.Е. Суспільні трансформації і проблема соціалізації зрілої людини // Збірник наукових праць Інституту психології Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т. VIII, вип.2. – К., 2006. – С.219-229.